

οἱ ἀκροαταὶ του ἀλλάξουν ζώην, θὰ ἔλθῃ ὥρα ποὺ ἀντὶ θρηήνων θὰ ψάλουν ᾄσμα χαρᾶς!

Μολονότι τὸ βιβλίον ἔχει « Παροράματα », ταῦτα δὲν εἶναι τὰ μόνα. Προχείρως σημειῶ εἰς τὸ κείμενον : σ. 26 στ. 24 : *Μυροβλύτι Μάρτυρι* (ἀντὶ *μυροβλύτη μ.*). 36,25 *ἐννάτην* (ἀντὶ *ἐνάτην*). 66,5 *θυμηθείας* (ἀντὶ *θυμηδίας*). 10,8 *ψυχὴν, ὅσα περ ἐς ἀθνημίαν ἐμβάλλει...* ἀντὶ *ψυχὴν ὅσαπερ ἐς ἀθνημίαν ἐμβάλλει...* 70,15-16 *ὄπως τοιοῦν ἀντὶ ὄπως τοιοῦν*, 70,21 *ἀπαλελευκέναι ἀντὶ ἀπολελευκέναι*. 74,8 *θεοστυγῆ ἀντὶ θεοστυγῆ*. 76,3 *ἀβίωτος ἀντὶ ἀβίωτος*.

Ἐκ τῶν ἄλλων σφαλμάτων σημειῶ : σ. 37 ἀντὶ « 20 τοῦ Μάρτη » γράφε « 29 τοῦ Μάρτη », σ. 40,23 « *ἐλώρια δέ... πᾶσι* » πρόσθετος εἰς τὰ *testimonia* Ὅμηρος Α 4 - 5.

Μετὰ τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις, δὲν δύναμαι νὰ ἐπαινέσω τὸ ἐγχείρημα τοῦ κ. Τσάρα. Ἐλπίζω δ' ὅτι, ἂν ἐπιμείνῃ νὰ ἐκδίδῃ καὶ μεταφράζῃ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, θὰ εἶναι εἰς τὸ μέλλον προσεκτικώτερος.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΛΑΚΗΣ

Bibliotheca Hagiographica Graeca. Troisième édition mise à jour et considérablement augmentée par François Halkin, Bollandiste. Tome I Aaron - Ioannes Baptista, 8°, σσ. XVIII+284. Tome II Ioannes Calybita - Zoticus, 8°, σσ. 322. Tome III Supplément, Appendices et Tables, 8°, σσ. 350 (+2). Société des Bollandistes, Bruxelles 1957 (Subsidia Hagiographica No 8^a).

Ἡ ἔνδοξος Ἐταιρεία τῶν Βολλανδιστῶν, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τῆς ὅλης Ἐκκλησίας, ἐπομένως καὶ τῆς Ἑλληνικῆς, καὶ εἰς κριτικὴν ἔκδοσιν πάντων τῶν βίων, τῶν θαυμάτων, τῶν συναξαρίων, τῶν ἐγκωμίων καὶ τοῦ ἄλλου ὕλικου, διέθετε πάντοτε ἀρίστους ἑλληνιστάς, παρεσκευασμένους εἰς τὴν τοιαύτην ἐργασίαν, ὡς ὁ ἀείμν. πατὴρ Ἰππόλυτος Delehaye (1859-1941). Ἐκτὸς τῆς συνεχίσεως τῶν *Acta Sanctorum* καὶ τοῦ λαμπροῦ περιοδικοῦ τῆς Ἐταιρείας *Analecta Bollandiana*, πλῆθος ἐκδόσεων αὐτῆς περιέχει ὕλην ἢ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν (πρὸ καὶ μετὰ τὸ σχίσμα), ἰδιαιτέρως δὲ βοηθητικοὶ διὰ τὴν ἔρευναν εἶναι ἅψ' ἐνὸς μὲν οἱ κατάλογοι τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον ἀγιολογικῶν χειρογράφων καὶ τὰ *Subsidia Hagiographica*, ὅπου περιελήφθησαν βασικὰ βοηθήματα, οἷα ἡ BAG (Βιβλιογραφία τῶν Ἑλληνικῶν Ἀκολου-

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ Ἔτος ΚΗ'

31

θίων, τῶν μὴ περιεχομένων εἰς τὰ βασικὰ λειτουργικὰ βιβλία) ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε ἐν Ἀθήναις Λατίνου ἀρχιεπ. L. Petit καὶ ἡ BHG (Βιβλιοθήκη Ἀγιογραφίας Ἑλληνικῆς), δηλονότι τὰ κατὰ ἁγίους γραφέντα ἐνδεικτικῶς σημειούμενα, ὑπὸ τοῦ προορηθέντος Delehaye (α' ἔκδ. 1895, β' ἔκδ. 1909). Τοῦ πολυτίμου τούτου βιβλίου ἦτο ἀναγκαία οὐχὶ ἀπλῶς ἐπανέκδοσις ἢ συμπλήρωσις, ἀλλ' ἀνασκευὴ καὶ ἀνασύνταξις, λόγφ τῆς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1909-1957 προόδου τῶν ἀγιολογικῶν μελετῶν, περιγραφῆς πολλῶν νέων χειρογράφων καὶ ἐκδόσεως καταλόγων αὐτῶν. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀνέλαβεν ὁ πατὴρ Φραγκῖσκος Halkin, ἀνὴρ ἔμπειρος μὲν περὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὰ κριτικὰ καὶ ἐκδοτικὰ προβλήματα, φυσικὰ δὲ καὶ περὶ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἀγιολογίαν τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας εἰδικώτατος, ἀπὸ δὲ τοῦ 1935 παρακολουθῶν διὰ τῶν AB τὰς προσφάτους δημοσιεύσεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἀγιογραφίας καὶ καταγράφων τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα. Αἱ ἐπισκοπήσεις αὗται ἐχρησίμευον ὡς συμπληρώματα τῆς BHG², μολοντί ἄφηναν κενὸν τῶν ἐτῶν 1909-1935, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ἀνεφέροντο. Ἡ γενικὴ συμπλήρωσις καὶ ἐνοποιήσις τοῦ ἔργου ἦτο ἀναγκαία, ἐγένετο δὲ μὲ ταχὺν ρυθμὸν καὶ ἀτρύτους κόπους, τοὺς ὁποίους δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ εἶναι εἰδικὸς τις διὰ νὰ ἐννοήσῃ, ἀρκεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ βιβλίον μετ' ἐπιγνώσεως.

Εἰς τὰ προλεγόμενα μᾶς ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας του. Αὕτη ἀφορᾷ α') εἰς συμπλήρωσιν τῶν ἐνδείξεων τῶν παλαιῶν ἐκδόσεων τῶν ἀγιογραφικῶν κειμένων, β') εἰς καταγραφὴν οὐ μόνων τῶν σχετικῶν μὲ τὴν Θεοτόκον ὀμιλιῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν κυριωτέρων ἑορτῶν (Χριστουγέννων, Θεοφανείων, Ὑπαπαντῆς κλπ.), δεδομένου ὅτι αἱ ὀμιλίαι αὗται ἐπεῖχον ἐν τῇ βυζαντινῇ λειτουργικῇ τὴν αὐτὴν θέσιν τῶν βίων τῶν ἁγίων. Ὁρθῶς εἰσήγαγεν ὁ ἐκδότης τὴν κατηγορίαν αὐτῶν τῶν λημμάτων. γ') Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῶν ἐνδείξεων ὅλων τῶν ἀνεκδότων κειμένων τῶν σημειωθέντων εἰς τὸ περίφημον ἔργον τοῦ Ehrhard, Überlieferung I-III (1937-1952). Ἡ καινοτομία αὕτη ὑπῆρξε σημαντικὴ καὶ λίαν χρήσιμος. δ') Εἰς ἀναγραφὴν πάντων τῶν ὀνομάτων τῶν μαζικῶς ἀναφερομένων ἁγίων, καὶ παραπομπὴν εἰς τὸ κύριον λῆμμα (π.χ. 42 μάρτυρες οἱ ἐν Ἀμορίῳ). Ὁ νέος ἐκδότης ἔλυσεν τὸ θέμα τῆς ἀριθμῆσεως, διατηρήσας τὴν παλαιὰν τοῦ 1909, εἰς τὴν ὁποίαν μυριάκις ἤδη παρέπεμψαν μέχρι τοῦ 1957 οἱ μελετηταί, παρεμβαλὼν δὲ τὰ νέα λήμματα ὑπὸ ἐκθέτας (π.χ. 255, 255^a, 255^b, 255^c). Ὁμοίως τὸ θέμα τῆς ἀναφορᾶς τῶν χειρογράφων ἐκεῖ ὅπου τὸ κείμενον εἶναι ἤδη ἐκδεδομένον, καὶ τῆς παραπομπῆς εἰς κατάλόγους χειρῶν πέραν τῶν βασικῶν διὰ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα. Ἐπόμενον εἶναι ὅτι οὔτε οἱ ἐκδεδομένοι χειρῶν κατάλογοι, οὔτε τὸ βιβλίον τοῦ Ehrhard εἶναι ἐξαντλητικά, ἐπομένως θὰ ὑπάρχῃ πάντοτε δυνατότης νὰ προστεθοῦν νέα ἐνδείξεις χειρῶν παραδόσεως εἰς τὰς ἤδη σημειουμένας (καὶ δὴ μετὰ ἐπιμελεστέραν παλαιογραφικὴν ἔρευναν ἢ περιγραφὴν γνωστῶν ἤδη

κωδίκων), τούτου δ' ἔχει πλήρη ἐπίγνωσιν ὁ ἐκδότης. Οὗτος προσεπάθησεν ἀκόμη νὰ λύσῃ ἐνιαίως τὰ χρονολογικὰ ζητήματα τῆς ἡμερομηνίας θανάτου τῶν ἁγίων, τῆς λατρείας, ὡς καὶ τὰ τῶν συγγραφέων (πατρότης τῶν κειμένων).

Ἐνδιαφέροντα καὶ χρήσιμα εἶναι τὰ ἑπτὰ Παραρτήματα τοῦ βιβλίου, λήμματα ἀναφερόμενα εἰς τὰ κείμενα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Σταυρόν, τὸν Χριστόν, τὴν Θεοτόκον, τὰς Ψυχοφελεῖς διηγήσεις, τὰς ἐορτὰς τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὴν τιμὴν τῶν εἰκόνων, τοὺς Βίους καὶ ἀποφθέγματα τῶν Πατέρων (ἁγίων μοναστῶν) τῆς Συρίας, Αἰγύπτου, Ἰταλίας καὶ τέλος τὰς ὁμιλίας εἰς τὰς ἀκινήτους ἐορτὰς τοῦ Σωτῆρος, κείμενα μὴ ἀγιολογικὰ ὑπὸ τὴν στενὴν ἔννοιαν τοῦ ὄρου. Τὰ παραρτήματα κατέλαβον τὸ κύριον μέρος τοῦ τρίτου τόμου. Τοῦ πρώτου τόμου προηγοῦνται αἱ βραχυγραφίαι τῆς βιβλιογραφίας καὶ τῶν ὄρων. Τὸ ὅλον ἔργον κατακλείουν Πίνακες συγγραφέων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐγράφησαν τὰ καταγραφέντα λήμματα, ἐκδοτῶν τῶν ἐν λόγῳ κειμένων, καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν κειμένων (initiorum), καθὼς addenda τινὰ καὶ errata.

Διὰ τῆς ἐπιτελέσεως τῆς τρίτης ταύτης ἐκδόσεως (ἡ ὁποία δὲν πρόκειται ἀσφαλῶς νὰ εἶναι ἡ τελευταία), ἐξυπηρετεῖται τὰ μέγιστα ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη. Διότι ἡ BHG³ χρησιμεύει ἀμέσως οὐ μόνον εἰς ἑξακρίβωσιν τοῦ τί ἐγράφη ἢ ἐδημοσιεύθη περὶ τινος ἁγίου ἢ ἐορτῆς τῆς Ἑλλην. Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς πατρότητος τῶν γραφέντων βοηθεῖ, παραλλήλως πρὸς τὰ Initia Patrum τοῦ πατρὸς Χρυσ. Βαυρ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει δ' εἶναι τὸ βασικὸν σῶμα εἰς τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἐπιφέρῃ ὁ εἰδικὸς μελετητὴς τὰς προσθήκας καὶ παρατηρήσεις του.

Ἀπὸ τινων ἐτῶν ἀσχολούμενος εἰς τὴν ἐκδοσιν τῶν Ὑμνων Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, βασανίζων δὲ τὸ θέμα τῆς βυζαντινῆς ὕμνογραφίας (κοντακίων κοινῶς καλουμένων — ἐννοῶ τὰ ἀκέραια ἢ σχεδὸν ἀκέραια καὶ ὄχι τὰ εἰς τὰ σημερινὰ λειτουργικὰ βιβλία περικεκομμένα ἢ μεταγενέστερα), γνωρίζω τὴν σχέσιν τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ ἀγιογραφία, καὶ δὴ τὰ συναξάρια, πρὸς τοὺς ἀγιολογικοὺς ὕμνους. Τινὲς τούτων, φερόμενοι ὡς τοῦ Ρωμανοῦ, δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν Μελωδόν, εἶναι ἀναμφισβητήτως νόθοι, ἀλλ' οὐχὶ ὅσοι συνήθως ἐνομιζέτο ἄλλοτε. Ἄλλ' αὐτοὶ οἱ ὕμνοι οἷ τε νόθοι καὶ οἱ ρωμανικοί, καθὼς καὶ οἱ μὴ γραφέντες ὑπὸ πρωΐμου ποιητοῦ (ς' αἰ.) ἀλλὰ μετὰ ταῦτα (καὶ μέχρι τοῦ ἐνάτου ἢ δεκάτου αἰ.) εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντες ἀπὸ ἀγιολογικῆς ἀπόψεως. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ διασκευάζουσα πατερικὰς ὁμιλίας ἢ συναξαρικά κείμενα, ἢ εὐρέως χρησιμοποιοῦν αὐτά, χωρὶς νὰ εἴμεθα πάντοτε βέβαιοι ὅτι αὐτούσια τὰ κείμενα ταῦτα ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν καὶ δὴ εἰς τὴν πρωΐμον (προμεταφραστικὴν τῶν) μορφήν. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς καὶ ἡ σύνταξις τοῦ καταλόγου τῶν ἁγίων τῶν πατμιακῶν κοντακίων (Ρωμανοῦ Ὑμνοι, τόμος Β' ὑπὸ Μ. Ναουμίδου καὶ Π. Νικολοπούλου) καὶ

τῶν σιναϊτικῶν κοντακαριῶν (αὐτόθι, τόμος Γ' ὑπὸ Ν. Λιβαδάρα), καὶ ἡ λεπτομερεστάτη (ἄνευ προηγουμένου) περιγραφή τῶν ἐν λόγῳ πέντε κωδικῶν, εἶναι ἔργον ἀγιολογικόν, ὅπερ δὲν πρέπει οὐδ' ἀμνημόνευτον καὶ ἀπαραιτήρητον νὰ μένη οὐδ' ἀνεκμετάλλευτον. Ἴσως ὁ πατὴρ Halkin θὰ ἔπρεπε νὰ σκεφθῆ τὴν σύνταξιν ἐνὸς νέου Appendix Hymnographicus, στηριζομένου ἰδίᾳ εἰς τὰς δημοσιεύσεις τοῦ Pitra, τοῦ Krumbacher, τοῦ Maas, τοῦ Εὐστρατιάδου καὶ τῶν ἡμετέρων συνεργατῶν Λιβαδάρα, Νικολοπούλου, Ναουμίδου. Εἰς τὸ παράρτημα αὐτὸ φυσικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ καταγραφοῦν μόνον οἱ ἀγιολογικοὶ ὕμνοι (καὶ δὴ οἱ ἀκέραιοι ἢ σχεδὸν ἀκέραιοι μόνον), ἀνεξαρτήτως γνησιότητος αὐτῶν, ἀρκεῖ νὰ ἐγράφησαν πρὸ τῆς κατὰ τὸν ια' αἰ. μεταρρυθμίσεως τῶν (χει/φων) λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, εἴτε εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐγράφησαν εἴτε εἰς τὴν Δύσιν (ὑπὸ Ἰταλιωτῶν). Θὰ ἤμην εὐτυχὴς ἂν ἡ πρότασις μου αὕτη εὕρισκεν εἰς τὸ μέλλον ἀπήχησιν: Ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ ὕμνογραφία ἔχουν τὴν αὐτὴν συγγένειαν πρὸς τὴν ἀγιολογίαν καὶ ἡ τῆς δευτέρας (τῆς ὕμνογρ.) δὲν ἀνεγνωρίσθη ὅσον ἔπρεπεν.

Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ συγχαρητήριά μας ἐνώνονται μὲ τὰς εὐχαριστίας μας πρὸς τὸν πατέρα Halkin δι' ἐν τόσον ἐπίπονον καὶ χρήσιμον ἔργον.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Sévérin Salaville et Eugène Dalleggio, Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs. I, 1584-1850. Athènes 1958, 8°, σσ. XI+325 (+3). Collection de l'Institut Français d'Athènes. Centre d'Études d'Asie Mineure - Archives musicales de Folklore dirigés par Mme Melpo Merlier.

Οἱ δύο συνεργάται τῆς ΕΕΒΣ, εἰς τοὺς ὁποίους ὀφείλεται ὁ νέος βιβλιογραφικὸς ἄθλος, γνωστοὶ ὁ μὲν πατὴρ S. Salaville ἀπὸ τὰς λειτουργικὰς μελέτας του, αἱ ὁποῖαι ἐτιμήθησαν ἐσχάτως διὰ τοῦ τελευταίου τόμου XVI (1958) τῆς ΡΕΒ ὅστις τῷ ἀφιερῶθη, ὁ δὲ κ. Dalleggio ἀπὸ τὰς βυζαντινολογικὰς καὶ ἱστοριοδιφικὰς ἐργασίας του, ἀναφερομένης καὶ εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα, ἐξηγοῦν εἰς τὸν πρόλογον πρῶτα τὸν ὄρον Κ α ρ α μ α ν λ ῖ δ ι κ α τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποίησαν διὰ νὰ στεγάζουν τὴν δίτομον συλλογὴν τῶν βιβλιογραφικῶν ἀναγραφῶν ὅσων βιβλίων ἐτυπώθησαν τουρκιστὶ δι' ἑλληνικῶν χαρακτήρων. Ὅντως (ὅπως ἄλλοῦ ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ φ ρ α γ κ ο